

- וגם אם אין לו אב אומר כן³⁶⁴ – וממשיך :

מה נשתנה כו' הלילות. וואָס איז אנדערש די נאָכט פון פסח פון אַלע נעכט פון אַ גאַנץ יאָר. די ערשטע קשיא איז שבכל הלילות אין אנו כו' שתי פעמים, אַלע נעכט פון אַ גאַנץ יאָר כו' צוויי מאָל איין מאָל כרפס אין זאָלץ וואָסער דעם צווייטען מאָל מרור אין חרוסת. די צווייטע קשיא איז שבכל הלילות וכו'.

לאחר אמירת מה נשתנה כנ"ל על ידי הקטן שבמסובים – נהג כ"ק מו"ח אדמו"ר לחזור ולאמור – בלחש – מה נשתנה כו' (עם הקדמה הנ"ל) והעתקה³⁶⁵.

מה נשתנה כו' (משנה פסחים קטז, א³⁶⁶).

אנו. האל"ף קמוצה³⁶⁷.

מטבילין, מצה, מרור, מסובין, בסדר זה³⁶⁸ הוא במשנה שבירושלמי רי"ף ורא"ש (אבל שתי קושיות האחרונות חסרות שם. והגהת הב"ח ברי"ף³⁶⁹ צ"ע) בסידור ר' עמרם גאון (בכת"י ב"מ³⁷⁰) בסידור ר' סעדי גאון, רמב"ם, טור³⁷¹, אבודרהם³⁷² (מדמקדימין פירוש קושית **מטבילין** לפירוש **שאר ירקות**) זבח פסח למהר"י אברבנל, פרי עץ חיים, סידור האריז"ל, משנת חסידים ועוד. וכן הוא בהגדה הראשונה שבדפוס (שונצינו 1485³⁷³). וזהו מתאים לסדרם בליל זה: טיבול (עכ"פ הראשון שהוא אינו אלא להתמיי את התינוקות), מצה, מרור, וקושית **מסובין** אינה בכלל הנ"ל, כי נתוספה זמן רב אחרי קושיות הראשונות, היינו כשחדלו מלאכול בהסיבה כל השנה³⁷⁴. ולכן לא נזכרה במשנה וגמרא (הגר"א³⁷⁵). ופירושו צע"ג, כי ברמב"ם ה' חמץ

³⁶⁴ באגרות קודש ח"ב אגרת רצג (לא שמעתי בזה לא טעם ולא מקור. ומה שנ"ל, שהוא מפני מכבדו בחייו מכבדו במוות, וכנפסק הדין בשו"ע יו"ד סר"מ (וראה ג"כ זח"ג ס"פ בחוקותי ובמקומות שציין בנצוצי זהר שם).

³⁶⁵ ראה תורת מנחם התועדויות תשמ"ג ח"ג ע' 1230 (ענין זה (שעורך ה"סדר" חוזר ואומר "מה נשתנה"), אינו ענין של מנהג טוב והידור כו' בלבד, אלא מפורש כן ברמב"ם: בהלכות חמץ ומצה (פ"ח ה"ב) כותב הרמב"ם: "מוזגין הכוס השני וכאן הבן שואל, אומר גם הקורא (עורך ה"סדר") "מה נשתנה".

³⁶⁶ במשנה (וכאן הבן שואל אביו ... מה נשתנה...).

³⁶⁷ לאפוקי מהדפוסים הראשונים של סדור תורה אור, שנדפס בהם אנו בחטף פתח.

והיינו כי אני ואנחנו – האל"ף בחטף פתח. אנכי ואנו – האל"ף קמוצה.

³⁶⁸ במשנה שבבבלי הסדר הוא: מצה, מרור, צלי, מטבילין. והיינו שמטבילין הוא בסוף.

ואילו במשנה שבירושלמי ושרי"ף ורא"ש הסדר הוא: מטבילין, מצה, צלי. והיינו שמטבילין הוא בתחלה.

והוא המקור לנוסח שלנו, שמטבילין בא בתחלה.

³⁶⁹ כה, ב – שהוסיף בנוסח המשנה שברי"ף את קושית מרור (אחרי מצה).

³⁷⁰ בסדר רב עמרם גאון (ירושלים תער"ב) מופיעה שאלת מטבילין בסוף; ובשו"ג שם (בכ"י ב"מ מובא כאן שאלת "אין אנו מטבילין פעם אחת", וכן נוסח הרמב"ם). והוא כתב יד בריטש מוזיאון מס. 1067 (שנדפס במהדורת צילום).

³⁷¹ "וצריך שיאמר שבכל הלילות אין אנו מטבילין אפילו פעם אחת והלילה הזה ב' פעמים... שבכל הלילות אנו אוכלין שאר ירקות והלילה הזה מרור"

³⁷² "ופירוש אין אנו מטבילין ... שבכל הלילות אנו אוכלין שאר ירקות והלילה הזה מרור. פירוש שבכל הלילות אנו אוכלין שאר ירקות מתוקים והלילה הזה מרור".

³⁷³ מהדורת צילום (ליפציג תרפ"ג).

שוב נדפסה (ירושלים תשכ"א) מהדורת צילום של הגדה הראשונה בדפוס (ואדי אל חג'ארא רמ"ב), וגם שם הוא בסדר הזה.

³⁷⁴ כמובא בשו"ע"ר סי' קסז סט"ו (שכן היה מנהגם כשמתחברים לאכול בחבורה אחת היה כל אחד מיסב על מטתו ולא היה קבע סעודה בלא הסיבה ... ועכשיו שאין אנו רגילין בהסיבה), וסי' ריג ס"א (בימיחם שלא היה קבע לסעודה בלא הסיבה ... ובזמן הזה שאין דרכנו בהסיבה כלל).

וראה גם לעיל סי' תעב ס"י (אין רגילות להסב כלל בארצות הללו).

ומצה פ"ח ה"ב הביא קושית מסובין וגם קושית כולו צלי, הרי דהיו שואלים מסובין גם בזמן בית המקדש³⁷⁶) ולכן באה גם כן בסוף כל הקושיות לכל הדעות. ועיין בפרי עץ חיים³⁷⁷ אשר סדר הנ"ל מתאים לסדר העולמות מלמטה למעלה: עשי יצירה בריאה אצילות

אין להקשות³⁷⁸ אם כן לנוסח הרמב"ם³⁷⁹ למה לא נזכרה קושית מסובין בש"ס – ואינה קושיא, שהרי עכצ"ל שלהרמב"ם נשנית קושית מסובין (אם במשנה או בגמרא)³⁸⁰ – שהרי לא יחדש מעצמו בנוסח שהיו אומרים – מה שלא הובא בשום מקום!

ועוד י"ל בכהנ"ל³⁸¹, ובהקדם – שכמה שינויים ישנם בכת"י הש"ס – לא רק בהסדר, כי אם גם במנין הקושיות [יש שהושמטה קושית מרור, או צלי (אפילו בזמן שבית המקדש קיים)].

והטעם י"ל, כי על פי דין אין מעכב לומר בדוקא כל הקושיות, ואפילו לא לכתחילה (פסחים קטו, ב: פטרתון לומר³⁸²),

ולכן הי' בזה מלכתחילה שינויי מנהגים, או שלא הי' מנהג קבוע בכלל

עד שלאחרי זמן (בזמן שבית המקדש הי' קיים³⁸³ – כדמוכח מהרמב"ם) איחדו המנהגים ותיקנו לומר כל חמש הקושיות בכל מקום "שיהיו כל ישראל עושים מעשה אחד",

³⁷⁵ בפירושו להגדה (הלילה הזה כולנו מסובין, שלא הוזכר במשנה קושיא זו, מפני כשהי' בית המקדש קיים היה קרבן פסח, לכן הי' הקושיא הלילה הזה כולו צלי, ומסובין לא נחשב להם בשינוי, כי היו יושבין תמיד מסובין, שכן היה דרכם, כמו שמוזכר בגמרא בכמה מקומות, אבל עכשיו שאין לנו קרבן פסח, לא נחשב לנו שינוי זה, וחשיבו מסובין שינוי, שאין דרכנו לישוב מסובין כל השנה).

ואף שמסתבר כדבריו; מכל מקום לפי זה צע"ג ברמב"ם.

וראה הערות התמימים ואנ"ש מוריסטאון תתו ע' 7.

³⁷⁶ וכן נראה גם בב"י סי' תעה ד"ה כתב אחי ה"ר יחיאל (שהלל כשהיה כורך בהסיבה היה אוכל).

ב"ח שם (שבזמן שבית המקדש קיים היה צריך הסיבה משום פסח).

פרי"ח ס"א ד"ה ומ"ש ואוכלם (והלל היה ודאי אוכל בהסיבה).

שוע"ר שם ס"כ (והלל לא היה אוכל מצה קודם כריכה זו, ובמצה שבכריכה זו הוא יוצא ידי חובתו, והיה צריך להסב באכילתה, לפיכך גם אנחנו צריכים להסב). אף שהלל הי' בזמן בית המקדש.

וראה הערות ובאורים תתטז ע' 19. א'קכד ע' 73 ואילך.

³⁷⁷ שער חג המצות פ"ו (מה נשתנה ... ודע כי רמזו בכאן נגד ד' עולמות אבי"ע מלמטה למעלה).

³⁷⁸ המשך הערה זו נוספה בהוצאת קה"ת תשל"ג.

³⁷⁹ היינו בשלמא לפי המובא לעיל מהגר"א (ומסובין לא נחשב להם בשינוי, כי היו יושבין תמיד מסובין, שכן היה דרכם, כמו שמוזכר בגמרא בכמה מקומות).

לפי זה מובן הטעם שקושית מסובין אינה במשנה וגמרא, כי היא נוספה על ידי הגאונים, ומקורה הראשון הוא בסדר רב עמרם גאון וסדר רב סעדי גאון.

משא"כ לנוסח הרמב"ם, שהקשו קושית מסובין גם בזמן בית המקדש, אם כן למה לא נזכרה בש"ס.

³⁸⁰ שהרמב"ם גורס כן גם בתלמוד שלנו.

³⁸¹ שגם הרמב"ם מודה שקושית מסובין אינה בתלמוד שלנו, כי אף שקבעו קושית מסובין בזמן בית המקדש, מכל מקום עדיין לא איחדו את המנהגים בתקנה אחת לכולם, עד אחר זמן התלמוד. ובזמן התלמוד עדיין הסתפקו בחלק מהקושיות, כדאמרינן "פטרתון לומר".

³⁸² ויפרש הרמב"ם כפירוש הרשב"ם שם (וכיון ששאלו לנו מה נשתנה אין אנו צריכין לומר מה נשתנה, אלא להשיב על דבריו).

דלא כדברי התוס' שם ד"ה כדי (מה ששאל למה אנו עוקרין השלחן לא יפטר ממה נשתנה. והיה דאביי לא פירשה הגמרא אלא תחלת שאילתו).

ואנן קיי"ל כדברי התוס', כמבואר בשוע"ר סי' תעג ס"מ (ועל ידי כך יתעוררו לשאול גם כן שאר השאלות מה נשתנה וכו').

³⁸³ שכבר אז תיקנו את חמשת הקושיות. אבל עדיין לא נתאחדו המנהגים באופן סופי, ולכן אמרו בגמרא "פטרתון לומר". וראה שערי שלום סס"ד.

ועל דרך הפירוש באתקין ר' אבואו בנוגע לתקיעת שופר (רב האי גאון בב"י או"ח סי' תק"צ³⁸⁴).
שתי פעמים. אף שמטבילין ג"פ³⁸⁵ – טבילת המרור והחזרת דכורך כאחד חשיבי (ט"ז סי' תע"ה³⁸⁶).

הלילה הזה מרור. אינו אומר כלו מרור מפני שאוכלים שאר ירקות, בטבול ראשון (תוד"ה הלילה פסחים שם).

שבכל הלילות אנו אוכלין בשר צלי שלוק ומבושל הלילה הזה כולו צלי (משנה שם) כן הי' שואל בזמן שבית המקדש הי' קיים.

אינו שואל על החיוב לשתות ד' כוסות – כי הוא מדרבנן לגמרי ואין בו דבר מן התורה, משא"כ הסיבה שחיובה במצה, ומטבילין – שטיבול השני הוא במרור (מהר"ל³⁸⁷).

³⁸⁴ ד"ה ומ"ש רבינו דמספקא (וכתבו הרא"ש והר"ן, שנשאל רבינו האי, וכי עד שבא רבי אבהו ותיקן שיהיו תוקעין תשר"ת תש"ת תר"ת לא היו ישראל יוצאים ידי תקיעת שופר. והשיב כך היה הדבר מימים קדמונים מנהג בכל ישראל, מהם עושים תרועה יבבות קלות ומהם עושים יבבות כבדות שהם שברים, ואלו ואלו יוצאים ידי חובתם, שברים כבדות תרועות הן, יבבות קלות תרועות הן, והיה הדבר נראה כחלוקה, אף על פי שאינה חלוקה, ולא היו מטעים אלו את אלו, כי חכמים של הללו מודים דיבבות תרועות הן וחכמים של הללו מודים כי שברים תרועות הן. וכשבא רבי אבהו ראה לתקן תקנה שיהיו כל ישראל עושים מעשה אחד ולא יראה ביניהם דבר שההדיוטות רואים אותו כחלוקה).

והובא גם בשו"ע ר' סי' תקצב ס"ד (שמן התורה, בין שברים בין תרועה שלנו הכל נקרא תרועה, ואיך שיעשה אדם בין שברים לבד בין תרועה שלנו לבד הוא יוצא ידי חובתו. ובדורות הראשונים היו מקצת מקומות נוהגין לעשות שברים ומקצת נוהגין לעשות תרועה שלנו, ואלו ואלו יוצאין ידי חובתן מן התורה. אלא לפי שהיה הדבר נראה כמחלוקת בעיני ההמון, לכן ראו חכמים לתקן שיהיו כל ישראל עושים מעשה אחד, ולא יראה ביניהם דבר שנראה כמחלוקת בעיני ההמון, התקינו לתקוע תשר"ת ג' פעמים תש"ת ג' פעמים ותר"ת ג' פעמים, כדי לצאת מספיקות ההמון מחמת חלוקת מנהגים).

*

ועד"ז ביאר הרב כשר בהגדה שלמה ע' 27, שבתחלה היו נוסחאות שונות בהגדה, ובזמן רבנן סבוראי נתמזגו לנוסח אחד, עם הוספת פסקאות, כעין דאתקין ר' אבהו לענין תקיעות. ועדיין לא כולם קיבלו את הנוסח המאוחד, עד לתקופת רב נטרנאי גאון, כמבואר בתשובתו המועתקת שם (מי שאומר ... ואינו אומר ... מי שנוהג מנהג זה אין צריך לומר שלא יצא ... מאי איכפת להם לומר ... במנהג של שתי ישיבות, שכל מי שאינו נוהג מנהג שלנו לא יצא ידי חובתו). וראה לעיל (הערה 98).

³⁸⁵ ונתבאר בשו"ע ר' סי' תעה ס"ז (יש נוהגין שלא לאכול בלילה זה שום טיבול רק שני טיבולים אלו, דהיינו טיבול הראשון שקודם אמירת ההגדה וטיבול המרור בחרוסת, כדי שיהא ניכר ששני טיבולים אלו הם לשם מצוה).

³⁸⁶ ס"ק ו (דאלו שנים של חרוסת הם נחשבים לאחד, דאין עושין כן אלא משום ספיקא).
 אמנם יתבאר לקמן, פסקה שלחן עורך (מתחילין ... באכילת הביצה ... וטובלה במי המלח). ונתבאר בלקוטי מהרי"ח (יש נוהגין לטבול הביצה במי מלח ... דכל הטיבולי המי מלח כחד יחשב, וכדרך שכתב הט"ז לענין הטבילה של הכריכה בחרוסת).

³⁸⁷ בפירוש גבורות ה' להגדה (במאמר מה נשתנה לא זכר ד' כוסות, כי לא זכר דבר שהוא תקנת חכמים, כמו ד' כוסות שהוא תקנת חכמים לגמרי, אבל מצה ומרור אינו תקנת חכמים. אע"ג דמזכיר כלנו מסובים, שהוא גם מדרבנן, כיון שהסיבה היא למצה שהיא מדאורייתא שפיר שואל על זה. וכן ב' טבולין, אע"ג דטבול ראשון מדרבנן, וגם החרוסת בטבול השניה מדרבנן, שואל עליו, דפירוש הלילה הזה שני טיבולין וטיבול אחד יש מרור שהוא מן התורה, אע"ג דחרוסת גופא מדרבנן הוא, כיון שחרוסת הוא למרור שהוא מן התורה שפיר שואל עליו מה נשתנה, אבל ארבע כוסות שהוא מדרבנן לגמרי ואין בו דבר מן התורה אינו שואל). וראה הערות ובאורים תקנט ע' 73.

ובאגרות קודש ח"ב אגרת שנ (במ"ש בהערותיו שם, שלכן אין שואלין על הד' כוסות כי עדיין לא שתו אותם, משא"כ שאר הקושיות, וע"פ במדכ"י סוף פסחים שבזמן שביהמ"ק הי' קיים אוכלין הסעודה קודם הסדר (וכבר כתבתי בהגדה הנ"ל ע' 35 שאין כן דעת הרמב"ם). ולפענ"ד אי אפשר לומר כן, כי גם הפסח מצאן מצוה ומרור אכלו רק אחר שאילת הקושיות דמטבילין וצלי).

והכוונה למה שנדפס לקמן פסקה שלחן עורך ד"ה להעיר (ובדפוסים הראשונים של לקוטי טעמים ומנהגים הוא בע' 35), שם הובאו דברי המדכ"י (הערה 884) והרמב"ם (הערה 885).